

Пампура С. Ю.,

старший викладач кафедри іноземних мов
ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»

ЛІНГВОІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ ВИВЧЕННЯ ЕТИМОЛОГІЗАЦІЇ ЛЕКСИЧНИХ ЗАПОЗИЧЕНЬ

Анотація. У статті представлено лінгвоісторіографічне дослідження питання етимологізації запозичень у різноструктурних мовах. Розкрито особливості дослідження запозиченого лексичного матеріалу в студіях мовознавців XIX – початку XXI ст., проаналізовано еволюцію тверджень представників різних напрямів та шкіл щодо принципів і критеріїв етимологічного аналізу.

Ключові слова: лінгвістична історіографія, етимологія, принципи етимологічного аналізу, критерії етимологізації запозичень, методика етимологічних досліджень.

Постановка проблеми. Дослідження мови неможливе без залучення знань, здобутих етимологією. Без даних етимології важко, а іноді й неможливо, розібратися у складних семантичних змінах, що відбулися в словах під час їх історичного розвитку. Етимологізація лексики значно ускладнюється, якщо досліджуване слово вживається в декількох мовах. Дослідження з лінгвістичної історіографії містять важливі твердження щодо історії вивчення етимологізації запозичень. Проте спеціальних праць, присвячених цій проблемі, у лінгвістиці немає.

Постає **мета** – дослідити погляди лінгвістів-науковців на етимологізацію запозичень у різноструктурних мовах у лінгвоісторіографічному аспекті.

Виклад основного матеріалу дослідження. Етимологія – одна з давніх галузей мовознавства. Її засновниками були давньогрецькі філософи, які вперше використали термін *ετυμολογία*. Звичайно, ці спроби не можна вважати науковими дослідженнями про мову, але перші кроки до мовознавства були зроблені ще в часи давнини. Найбільш багату спадщину для нащадків у галузі дослідження мови лишили індійці та греки.

Мовознавство індійців виникло з вивчення священних гімнів – Вед. Таким чином сформувалась спеціальна дисципліна – *нірукта*, (санскр. «*пояснення, етимологічні інтерпретації*»), що займалась поясненням та етимологічним тлумаченням слів, які використовувались у жрецьких ритуалах. «*Нірукта*» Яски – це перша велика лексикографічна праця, що збереглась донині [1, с. 7]. Найвидатнішим дослідником індійської граматики після Яски був Паніні (Pāṇini – бл. V ст. до н. е.), чії принципи стали підґрунтям для опису низки інших індоарійських мов.

Але найвизначнішим даром Індії світовій лінгвістиці була сама санскритська мова, знайомство з якою стало головним стимулом до виникнення порівняльно-історичного мовознавства. Європейські вчені познайомились із санскритом у кінці XVIII – на початку XIX ст., що вплинуло на створення порівняльно-історичного мовознавства та його методу.

Іншим шляхом розвивалася національна грамика у Греції, де до аналізу мови спонукали філософські дослідження про співвідношення між думкою та словом, між речами та їх назвами. Першою працею, у якій вивчалась ця проблема, став

діалог Платона «Кратил», який, незалежно від того, які наміри мав його автор, поклав початок мовознавству, насамперед етимології. Дискусії давніх греків про природу імен (*physei* «за природою» або *thesei* «за договором») стали джерелом для формування найдавнішої в Європі філософії мови.

Учення про мову, які склались у Греції та Римі, складають два взаємопов'язані та водночас досить самостійні компоненти єдиної середземноморської мовознавчої традиції, що утворили вихідну античну ступінь у формуванні єдиної європейської лінгвістичної традиції. Граматична система Європи аж до XIX ст. ґрунтувалась на лінгвістичному вченні греків у його зміненому римлянами виді.

Наприкінці XVIII ст. в науці формується принцип історизму, виникає й у XIX ст. утверджується погляд на мову як історичне явище, яке розвивається за чіткими законами. Застосування у мовознавстві принципу історизму зробило актуальним висунення кожної окремо взятої мови на роль об'єкта, який заслуговує на особливу увагу серед багатьох окремих мов. Відтепер у лінгвістичних дослідженнях усе більшу увагу приділяють не стільки спільному, універсальному в мовах, скільки відмінностям між мовами (і різним станам у часі певної мови).

Поєднання вже ненової ідеї різноманіття мов та нової ідеї історичної мінливості мов створило основу для формування лінгвістичного компаративізму, головна роль у якому належала порівняльно-історичному мовознавству, яке аж до 10–20-х рр. XX ст. вважалось єдиним науковим мовознавством.

Так поступово, крок за кроком, учені різних країн створювали основу для виформування історичного мовознавства й порівняльно-історичного методу дослідження мов. За час існування етимології трактування її цілей, так само як і методи етимологічних досліджень, неодноразово змінювалося. У сучасному мовознавстві існують два різні погляди щодо завдань етимології.

Перший з них відбиває етимологію самого терміна (*έτιμολογία* «істина» та *λογος* «слово, учення», що спочатку означало «наука про істину», або про істинне значення слів): етимологія прагне встановити значення слова не в будь-який період його існування в мові, а те значення, яке слово мало в момент свого виникнення. Ще Варрон писав, що етимологія – це розділ граматики, який вивчає *cur et unde sint verba*. В. Пізані додає до цього ще одне завдання словотвірного характеру. Він так визначає завдання етимолога: визначити формальний матеріал, використаний тим, хто перший створив слово; і те поняття, яке він хотів виразити цим словом [2, с. 70].

Принципово інший погляд полягає в тому, що завдання етимології на сьогодні не може бути обмеженим тільки порівнянням вихідного та кінцевого шляхів розвитку слова. Необхідно простежити всю історію існування слова та взяти до уваги всі зміни його значень. На думку Ж.Ж. Варбот, сучасна етимологія визнає однаковою мірою необхідними реконструкцію пер-

винної структури й значення слова та вивчення його змін до часу писемної фіксації слова, але акцентування того чи іншого аспекту дослідження визначається науковою позицією автора. Таку думку поділяє більшість сучасних науковців [3, с. 3; 4, с. 4; 5, с. 8].

Встановлення звукових відповідностей між індоєвропейськими мовами та історичними фонетичними законами, що лежать в основі компаративістики, стало наслідком порівняння давніх лексем цих мов і висунення гіпотези про їхню спорідненість, тобто наслідком етимологічних операцій. У свою чергу, фонетичні закони, а також встановлені мовознавцями закономірності розвитку мови (зокрема тези про безперервність та наступність у розвитку мови, про еволюційний характер цього процесу) стали методичним фундаментом етимології.

Ці особливості відбилися вже у студіях Р.Х. Раска і А.Ф. Потта. Р. Раску належить перший теоретичний виклад етимології як науки. У своєму «Дослідженні походження давньопівнічної, або ісландської мови» (1814 р., опубліковане у 1818 р.) Р. Раск визначив сутність етимології, її завдання («дійсне пояснення мови, завдання якого пояснювати не тільки окремі слова, але й їх відмінювання, дієвідмінювання та всю будову мови») [6, с. 40–51]. Порівнюючи ісландську мову з іншими з метою встановити їхню спорідненість, Раск встановлює методичні критерії, які є актуальними й у сучасному порівняльно-історичному мовознавстві. Він першим розмежував класи лексики, які мають значення для компаративістики. Досить докладно Р. Раск описує розпізнавальні ознаки питомої та запозиченої лексики, акцентуючи увагу на необхідності урахування позалінгвістичних фактів для її відмежування. Р. Раск ще раніше за Я. Грімма встановив закон пересування приголосних у германських мовах типу *p, t, k – f, p, h* (лат. *pater* – давньоісл. *Fadir* «батько», лат. *tu* – давньоісл. *Pu* «ти», лат. *cornu* – давньоісл. *Horn* «ріг»), така ж регулярність спостерігається і для *d, g* та *bh, dh, gh*, яким відповідають *t, k* та *b, d, g*. Услід за Р. Раском Я. Х. Бредсдорф (у своїй праці «Про причини мовних змін», 1821 р.) та Я. Грімм (у 4-томній «Граматиці німецької мови», 1822 р.) опублікували це ж саме відкриття першого германського пересування приголосних [7, с. 51].

У слов'янському мовознавстві в цьому ж напрямі працював О.Х. Востоков. У своїх численних роботах (1802–1858 рр.) учений описав фонетичні ознаки східнослов'янських мов, які відрізняють їх від старослов'янської та південнослов'янських мов, указував на звукові відповідності, властиві досліджуванним ученим мовам. Як і Р. Раску, виокремив класи слів на групи залежно від їхнього походження й уживання.

У подальших лінгвістичних дослідженнях фонетичні закони уточнювали та доповнювали наступні покоління вчених (Г. Грассман, К. Бругман, К. Вернер, Г. Остгоф, Ф. де Соссюр, П.Ф. Фортунатов та ін.).

На необхідність установаження чітких звукових відповідностей між спорідненими мовами та їх одиницями указав А.Ф. Потт. Науковець наполягав на послідовному застосуванні встановлених звукових відповідностей в усіх випадках. Основною працею А.Ф. Потта вважають «Етимологічні дослідження в галузі індоєвропейських мов» (1833–1876 рр.).

Формулювання чітких фонетичних законів стало важливим науковим критерієм відмежування питомої лексики від запозиченої та виявлення джерела запозичення. Цьому значною мірою сприяли праці молодогограматиків – учених Лейпцизької лінгвістичної школи (Г. Остгофа, К. Бругмана, Б. Дельбрюка, А. Лескіна, Г. Пауля), у центрі уваги яких були фонетичні за-

кони, новоутворення за аналогією та запозичення слів з іншої мови або діалекту. Основні твердження теорії молодогограматиків виклав Г. Пауль у «Принципах історії мови» (1880 р.). У звукових змінах молодогограматики вбачають непорушні звукові закони, які не мають винятків.

Складено перші етимологічні словники (Г. Курціус, А. Фікк, А. Вальде, Е. Бернікер, Ф. Міклошич, Ф.Х. Діц, Г. Мейер, У. Стокс, Я. Фальк, А. Торп та ін.).

Важливими етапами історії етимології слід вважати визнання значущості діалектів й оволодіння прийомми лінгвістичної географії (Ж. Жильєрон), дослідження специфіки змін значень й аналіз лексики за семантичними полями (Й. Трир), увагу до зв'язку семантики з реаліями (напряма «Слова і речі», який висунув принципи вивчення лексики у зв'язку з культурою й історією народу: Р. Мерінгер, В. Мейєр-Любке, Г. Шухардт, В. фон Варбург), звернення до історичних змін, що відбулися з первинною формою та значенням слова, тобто до історії слова (етимологія як біографія слова на протипагу трактуванню етимології як походження слова: Г. Шухардт, Ж. Жильєрон та ін.).

Під впливом теорії хвиль Й. Шмідта Г. Шухардт висуває концепцію мовного змішування, яке він вважав найважливішою причиною розвитку мови. Г. Шухардт робить висновок про неможливість визначення сфери розповсюдження окремого діалекту, так само як і сфери розповсюдження всіх окремих його фонетичних особливостей. Замість генеалогічної класифікації мов Г. Шухардт висуває теорію географічної безперервності.

Нове трактування фонетичних законів і теорія лінгвістичної географії спричинили виникнення нового напрямку – неолінгвістики, найбільш відомими представниками якої стали В. Пізані, Дж. Бонфанте, Дж. Бартолі та М. Бартолі. Неолінгвістиці належить розробка прийомів ареальної лінгвістики, що сприяло поглибленому дослідженню проблеми розмежування питомої та запозиченої лексики, її етимологізації. На думку неолінгвістів, еволюція будь-якої мови визначається дією екстралінгвальних факторів, тому мову слід вивчати з погляду територіального розповсюдження мовних явищ. Вельми цікавими для вивчення проблеми змішування мов, утворення мовних союзів і використання критеріїв ареальної лінгвістики є праці В. Пізані, що своєрідним синтезом принципів молодогограматизму та неолінгвізму. У своїй праці «Етимологія. Історія – проблеми – метод» він викладає свої погляди щодо завдань етимології, дослідження мовних змін, методики етимологічного аналізу. Значне місце у його творчості посідають етимологічні дослідження запозичень, розробка критеріїв відмежування запозиченої лексики від питомої.

Отже, у 30-і рр. ХХ – на початку ХХІ ст. проблема етимологічних досліджень набуває особливої ваги. Для цього часу було характерним розширення етимологічних досліджень, застосування нових методичних принципів та нових лексичних матеріалів. Розвиток етимології характеризується використанням структурних принципів у етимологічних дослідженнях (аналіз лексики за групами: семантичними, кореневими, афіксальними, лексико-граматичними, урахування різних принципів організації систем – опозиції, асоціації тощо: Е. Бенвеніст, Р. Якобсон, В. В. Мартинов, О.С. Мельничук та ін.). Представники чеської етимологічної школи (В. Махек, Ш. Ондруш та ін.) надають перевагу реконструкції первинного слова (а не тільки кореня), звертаються до нерегулярних мовних змін, які є особливо актуальними для етимології внаслідок індивідуальності історії кожного слова. Визнання нерегулярних змін протистояло трак-

туванню визначальної ролі фонетичних законів (О. Семереньї, Я. Малкієл, О.М. Трубочов та ін.).

На особливу увагу заслуговує розробка проблем взаємозв'язку етимології з іншими галузями мовознавства, особливо з історичною граматику, а також орієнтація етимологічних досліджень на граматичні проблеми (Я. Малкієл, Ф. Славський та ін.). Характерною особливістю для мовознавства 30-х рр. XX – початку XXI ст. стало поглиблення соціологічного аспекту етимологічних досліджень, тобто зв'язку вивчення походження лексики з історією суспільства, його духовною та матеріальною культурою (Е. Бенвеніст, О.М. Трубочов, В.М. Топоров, В.В. Іванов, В.І. Абаєв). Дослідження В.М. Топорова вирізняються надійною філологічною базою та побудовані на досить повному знанні широкого спектру літератури, цікаві своїми етимологічними ідеями. Виходять у світ праці індоєвропейця В.В. Іванова щодо клинописної та інших споріднених давніх мов Анатолії, частково у зв'язку з балтійськими і слов'янськими. Низка книг О.М. Трубочова, у яких автор продовжує серію «Слов'янські етимології», праця з етимології балтійських та інших індоєвропейських слів, про принципи етимологізації та реконструкції груп лексики, про лексичні зв'язки слов'янської з іншими індоєвропейськими мовами мають велике значення для розвитку сучасної вітчизняної етимології. Над етимологічною проблематикою продовжує працювати В.І. Абаєв, досліджуючи переважно походження іранських мов та східні запозичення у російській мові. Дослідженнями з етимології слов'янських та балтійських мов займається Ю.В. Откупщиков. Привертають увагу лінгвістів дослідження Ж.Ж. Варбот зі слов'янської етимології.

Важливим етапом у розвитку етимології як науки стало видання численних етимологічних словників, зокрема орієнтованих на реконструкцію та етимологізацію праслов'янського лексичного фонду, які стали основою для виникнення лексикології та лексикографії праслов'янської мови. Авторами та редакторами цих словників стали Ф. Славський, О.М. Трубочов, В. Махек, П. Скок, Ф. Безлай, Х. Шустер-Шевц, О.С. Мельничук, В.Г. Складенко та ін. Серед сучасних етимологічних словників слід виокремити колективну працю «Етимологічний словник української мови» у 7-и томах (опубліковано 6), у якому плідно втілено принципи й використано прийоми етимологізації питомої й запозиченої лексики.

Висновки. Протягом тривалого часу методика етимологічного дослідження запозичених слів удосконалювали й уточнювали багато поколінь учених-індоєвропейців. Не зважаючи на незначні розбіжності у поглядах щодо цієї проблеми, практика лінгвістів, які займалися її вивченням, дозволяє чітко зазначити методику та окреслити процедуру етимологічного аналізу. Віддаючи пріоритет різним принципам і критеріям, усі учені визнавали важливість формальних ознак і змін, яких зазнало

слово у своєму розвитку. Саме нетиповість фонетичних і морфологічних рис слова передусім указує на його запозичений характер. Проте лише комплексний аналіз слова у його історичному розвитку з урахуванням того, яким чином змінювалося його значення, із залученням історичних довідок про культуру народів, у чиїх мовах вживалося це слово, може надати певні гарантії надійності етимологічного рішення.

Література:

1. Швед Е.В. Історія лінгвістичної думки давнього світу: Індія, Китай, Греція / Е.В. Швед. – Ужгород : Ліра, 2005. – 100 с.
2. Пизани В. Етимология / В. Пизани. – М. : Изд-во иностранной литературы, 1956. – 188 с.
3. Варбот Ж.Ж. Праславянская морфонология словообразование и этимология / Ж.Ж. Варбот. – М. : Наука, 1984. – 255 с.
4. Черных П.Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка : в 2-х т. / П.Я. Черных. – 2-е изд. – М. : Русский язык, 1999. – 624 с. – 1 т.
5. Введенская Л.А. Этимология : учеб. пос. / Л.А. Введенская, Н.П. Колесников. – СПб. : Питер, 2004. – 221 с.
6. Раск Р. Исследование в области древнесеверного языка, или происхождение исландского языка / Р. Раск // История языкознания XIX–XX веков в очерках и извлечениях / В. А. Звегинцев. – 3-е изд., доп. – Ч. 1. – М. : Просвещение, 1964. – С. 40–51.
7. Лоя Я.В. История лингвистических учений : матер. к курсу лекций / Я.В. Лоя. – М. : Высш. шк., 1968. – 308 с.

Пампура С. Ю. Лингвистикографический аспект изучения этимологизации лексических заимствований

Аннотация. Статья посвящена лингвистикографическому исследованию проблемы этимологизации заимствований в разноструктурных языках. Раскрыты особенности изучения заимствованного лексического материала в исследованиях языковедов XIX – начала XXI в. Анализ работ ученых указанного периода позволяет проследить эволюцию взглядов представителей разных лингвистических направлений и школ на проблемы этимологии.

Ключевые слова: лингвистическая историография, этимология, принципы и критерии этимологизации заимствований, методика этимологического исследования.

Pampura S. Linguistic-historiographical aspect of etymological analysis of loanwords

Summary. The article presents a linguistic-historiographical research of the problem of loanword etymological analysis in Indo-European languages. The principal issues of the etymological studies in the concepts of scientists of XIX – early XXI st. are revealed. The evolution of the linguists' assertions on the problem of the purpose of etymology is under analysis.

Key words: historiographical linguistics, etymological analysis of loanwords, principles and criteria of etymology of borrowed words.